

УДК 39:930(477.83+477.87=161.2)"07/11"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.05.1035>

НЕКРОПОЛІ ДАВНЬОГО ПЛІСНЕСЬКА В КОНТЕКСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Галина ФИЛИПЧУК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2768-6706>
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: galsoloviy@ukr.net

Андрій ФИЛИПЧУК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2717-8234>
заступник директора з наукової роботи,
Комунальний заклад Львівської обласної ради
«Адміністрація історико-культурного заповідника
«Давній Пліснеск»,
вул. В. Липинського, 54, 79024, м. Львів, Україна,
e-mail: archandrij@ukr.net

Базуючись на археологічних матеріалах, у статті висвітлюється характер некрополів давнього Пліснеська IX—XIII ст. Основна мета публікації полягає у з'ясуванні питання еволюції поховального обряду місцевого населення крізь призму етнокультурних та державотворчих процесів. Досліджено, що ґрунтові кремації IX—X ст. репрезентували традиційні слов'янські захоронення. Курганний обряд на Пліснеську започаткували варяги (після русько-хорватської війни 993 р.), а згодом на могильнику ховали і їхніх слов'янізованих нащадків, та, можливо, й представників корінного населення. Масове закладання християнських цвинтарів у XII—XIII ст. також було зумовлене активними державотворчими процесами.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах системності, об'єктивності та історизму, а також на теоретичному аналізі археологічної експлікації.

Ключові слова: Пліснеск, некрополі, поховання, слов'яни, варяги, етнокультурні та державотворчі процеси.

Halyna FYLYPCHUK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2768-6706>
the Department of Historical Ethnology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: galsoloviy@ukr.net

Andrij FYLYPCHUK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2717-8234>
Deputy Research Director,
Communal Institution of Lviv Regional Council
«Administration of Historical
and Cultural Reserve «Ancient Plisnesk»,
54, V. Lypynsky St., Lviv, 79024, Lviv, Ukraine,
e-mail: archandrij@ukr.net

NECROPOLISES OF ANCIENT PLISNESK IN THE CONTEXT OF ETHNOCULTURAL AND STATE-BUILDING PROCESSES

Based on archaeological materials, the article highlights the nature of the necropolises of ancient Plisnesk of the 9—13th centuries. The main purpose of the publication is to explore the question of the evolution of the funeral rite of the local population through the prism of ethnocultural and state-building processes.

It was found that soil cremations of the 9—10th centuries represented traditional Slavic burials. In the archeological excavations, it was even possible to find the remains of a pagan building for the cremation of the dead, unique for Plisnesk. Later mounds of the 11—12th centuries appeared with the inclusion of our lands in Rus' (after the Rus-Croatian war of 993). In general, burials under earthen mounds are represented by cremations and inhumations. Traces of coofins were also found, and the graves sometimes contained a rich accompanying inventory (jewelry, household items, weapons, etc.). The mound rite in Plisnesk was started by the Vikings, and later their Slavicized descendants, and possibly representatives of the indigenous population, were buried on the burial ground. Mass laying of Christian cemeteries in the 12—13th centuries was also due to the active state-building processes. Burials were typical of the Christian custom of the time, without inventory, erected on the back of the body, facing the west. However, when the funeral rite changed, the same population remained, only its religious and ideological orientations changed.

The research methodology is based on the general scientific principles of systematics, objectivity and historicism, as well as on the theoretical analysis of archaeological explication.

Keywords: Plisnesk, necropolises, burials, Slavs, Vikings, ethnocultural and state-building processes.

Вступ. Давній Пліснеськ — унікальна пам'ятка археології, репрезентована, передусім, городищами слов'янського (IX—X ст.) й давньоукраїнського (XII—XIII ст.) періодів, що нині знаходяться у с. Підгірці Заболотцівської ОТГ Львівської обл. [1]. Оскільки Пліснеськ розташовується на межі історичних Галичини й Волині, в його розвитку завжди відчувалися впливи активних етнокультурних та державотворчих процесів. Стосується це й поховальних пам'яток, які тут представлені ритуальними захороненнями язичницького культурного центру VII—X ст.¹, слов'янськими кремаціями IX—X ст., курганним некрополем XI—XII ст. та християнськими цвинтарями XII—XIII ст.

Археологічне вивчення поховальних пам'яток Пліснеська триває понад 200 р. [2]. За цей час стараннями вчених XIX — початку XXI ст. (Т. Земенцького, К. Гадачека, Я. Пастернака, І. Старчука, В. Гончарова, М. Кучери, Р. Багрія, М. Пелещишина та Р. Чайки, М. Филипчука та ін.), а також зусиллями авторів, нагромаджено велику кількість джерельного матеріалу, частково введеного в науковий обіг. На жаль, комплексного його опрацювання, глибинного аналізу в т. ч. через призму етнокультурних та державотворчих процесів, за незначними винятками [3; 4; 5; 6; 7], не було здійснено. Власне цим визначається й *актуальність* нашого дослідження.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах системності, об'єктивності та історизму, а також на теоретичному аналізі археологічної експлікації.

Основна частина. I. ГРУНТОВІ КРЕМАЦІЇ IX—X ст.

Рештки кремаційних поховань слов'янського часу нині відомі у двох локаціях на городищі. Перша з них в урочищі «Замчисько» — неподалік культового осередку VII—X ст. В результаті розкопок (2001) вдалося навіть віднайти унікальний для Пліснеська крематорій, що репрезентований об'єктом прямокутної форми (1,80 x 0,80 м) із заокругленими кутами. Споруда децю нагадувала нижню частину виготовле-

ного з глини саркофагу висотою 0,25—0,30 м й товщиною стінок 0,10 м. На пропаленій до червонувато-чорного кольору поверхні крематорію простежувалися сліди своєрідного підлощення (швидше за все жиру). Тут та на рівні денної поверхні вдалося віднайти чимало дрібних кальцинованих людських кісток — решток поруйнованих кремаційних захоронень кінця IX—X ст. [8, с. 333].

Частину іншого некрополя другої половини IX—початку X ст. виявлено (2007) у підніжжі валу четвертої лінії захисту городища в урочищі «Високе городиско». Йдеться про два поховання, здійснені у ямках овальної та округлої форм (діаметрами по 0,20 м та 0,42 м й глибинами — 0,09 м). Серед кісточок одного з них візуально навіть простежувалися уламки черепа. Обриси ями цього захоронення були подекуди викладені дрібним камінням, без слідів вогню [9, с. 141].

І хоча відомості про типові поховання IX—X ст. на Пліснеську є нечисленними, однак на теренах Галичини й Волині поховань цього часу відомо обмаль. Це пов'язано в т. ч. зі складністю археологічного виявлення й станом збереження самих могил. В науковій археологічній літературі їх недарма називають «ґрунтовими», підкреслюючи цим терміном відсутність надмогильних позначень. Пліснеські кремації слов'янського часу — важлива складова у вивченні проблеми еволюції поховального обряду в контексті етнокультурних та державотворчих процесів.

II. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК XI—XII ст.

Курганний некрополь, який розташовується на півночі давнього Пліснеська (урочище «Поруби»), сьогодні налічує близько півтори сотні куполоподібних насипів, більшість з яких — зовсім невеликі (середня їх висота — близько 1 м, діаметр — 4—10 м; середня відстань між курганами — від 2 м). Раніше насипів було як мінімум удвічі більше. Та якоюсь мірою передчасні масштабні розкопки могильника (з 1810 р.), що нерідко мали на меті виключно скарбушкацький характер, спричинилися до масштабного руйнування насипів, втрати цінної інформації.

На загал поховання під земляними курганами представлені кремаціями й інгумаціями (іноді навіть парними). Зустрічаються на могильнику й кенотафи — символічні захоронення без решток само-

¹ Cremaції та інгумації з т. зв. «жертвового поясу» культурного центру VII—X ст. репрезентують не традиційні для типової поховальної обрядовості слов'ян, поховання. Це ритуальні захоронення, пов'язані, найшвидше, з культом предків, тож у цій публікації вони не розглядатимуться.

го покійника. Почасти фіксуються сліди домовин, а в могилах деколи простежується багатий супровідний інвентар (прикраси, предмети побуту, озброєння тощо). Археологічно простежено також сліди тризни у курганах. Найявність в окремих насипах тілопокладень, головою орієнтованих на захід, а також знахідки натільних хрестиків, свідчать про початки християнства на наших землях. Та його носіями була лиш частина тогочасної суспільної еліти. Більшість покійників ховали відповідно до язичницьких традицій. В підосновах курганів трапляються сліди обпалення вогнищем площадок під насипи, однак, вони не значні і репрезентують, мабуть, якісь локальні ритуали, не пов'язані з безпосереднім спаленням покійників на місці [3; 10].

Плісеські кургани відносяться до широкого хронологічного діапазону. Найбільш ранні насипи здійснені на початку XI ст., не виключено й в кінці X ст. Верхня ж хронологічна межа могильника відноситься до середини XII ст. Отож некрополь виник опісля знищення слов'янського городища. Він розташовувався на північ від неукріпленого селища XI ст., передуючи ще до кінця XI—XII ст. появи літописного укріпленого міста, а потім ще півстоліття був синхронний останньому [11].

III. ХРИСТІЯНСЬКІ ЦВИНТАРІ XII—XIII ст.

Дослідженнями XX — початку XXI ст. (в т. ч. розкопками авторів у 2015 та 2016 рр.) вдалося відкрити і вивчити кілька місцезнаходжень християнських некрополів чи окремих поховань давньоукраїнського часу, що, найперше, мають стосунок до середини XII — середини XIII ст. (дуже рідко тут фіксуються могили другої половини XIII ст., закладені вже після навали монголів).

Найбільшим за розмірами та найкраще дослідженим є цвинтар на дитинці Плісеська в урочищі «Замчисько». Його закладали при місцевій церкві, і, «розрісшись», він займав центральну та значною мірою південно-західну ділянки головної частини літописного міста. Тут розкопано понад півтори сотні могил, закладених, переважно, за типовим тогочасним християнським обрядом. Абсолютна більшість поховань представлені випростаними на спині тілопокладеннями, головами орієнтованими на захід (із сезонними відхиленнями на північ чи південь).

Руки покійників часто були витягнуті вздовж тіла, складені на животі чи в районі тазу (можливо, як результат сповзання з живота²). Поховальний інвентар якщо не відсутній, то зустрічається не так вже й часто. Самі ж поховання були ґрунтові, переважно без видимих достовірно надмогильних позначень (не враховуючи великих каменів, які рідко фіксувалися чи власне підплитових захоронень). Поховання, як правило, закладали у неглибоких ямах, краще збережені з яких завжди корелювалися з антропометричними параметрами небіжчиків. Захоронення інколи утворювали ряди; місцями простежувалося й відносно хаотичне планування цвинтаря. Могили були різночасовими, а тому, іноді, перекривалися.

Окрім рядових, на головному християнському цвинтарі Плісеська відомі й непересічні захоронення (вже згадані підплитові могили, поховання з кам'яними подушками у головах і ногах, парне, сімейне поховання, саркофаг) [5; 12].

Переважно одноманітними й простими за рештками поховального обряду були захоронення на посаді літописного міста (урочище «Високе городиско»), виявлені у чотирьох локаціях, а також одне поховання у межах та одне поблизу церкви в урочищі «Церквиська» (окремій частині літописного міста). Цікаво, що поблизу легендарної церкви XII—XIII ст. в урочищі «Оленин Парк», закладеної поверх ранішого язичницького культового центру VII—X ст., поховань не простежено [13, с. 21—33].

IV. НЕКРОПОЛІ IX—XIII ст. ДАВНЬОГО ПЛІСЕСЬКА: ЕВОЛЮЦІЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ?

«Еволюція чи революція?» — головне питання у плані вивчення решток поховального обряду мешканців давнього Плісеська IX—XIII ст. через призму етнокультурних та державотворчих процесів. Щоб відповісти на нього, найперше слід з'ясувати походження кожного з вищеписаних типів поховальних пам'яток. Почнемо з того, що сьогодні ми впевнено можемо говорити про типові плісеські кремаційні поховання IX—X ст., як «продукт» духовної культури давніх слов'ян. Адже вони мають добрі синхронні аналогії у старожитностях райковецької археологічної культури VIII—X ст. (напр. ямні кремації й крематорії відкриті на городищі у Ревному [14], урнові кремації відомі за матеріалами городи-

ща у Старому Збараж [15]), а також у старожитностях її генетичної попередниці — празької культури V—VII ст. [16, с. 40—41]. Отож вони мають місцеву підоснову формування, чого не скажеш про курганний могильник XI—XII ст. на Пліснеську. І хоча нині склалося вже усталене уявлення про курганні некрополі, як характерний елемент духовної культури слов'ян третьої чверті I тис. н. е., в т. ч. Подністров'я та Волині (Чепаноські, Миропільські кургани) [16, с. 41—42], достовірно слов'янських курганів в райковецькій культурі досліджуваних географічних рамок не відомо.

Пліснеські кургани відображали явно не слов'янську поховальну традицію. Вона появилася тут лише з кінця X ст., опісля завершення русько-хорватської війни (993 р.) й включенням наших земель до складу Русі. В своїй основі курганна традиція належала варягам, що склали кістяк війська київських князів. Якесь частина останнього й осіла тут внаслідок освоєння (в т. ч. одержавлення) наших теренів зі сторони Києва [17]. Звісно, на могильнику згодом ховали слов'янізованих нащадків пліснеської залози і, можливо, й представників корінного населення (цікаво, що власне слов'янських ґрунтових кремацій XI ст. не відомо ані на Пліснеську, ані в Галичині). На пізніх етапах функціонування насипи некрополя могли відображати своєрідний симбіоз місцевої та прийшлої традицій.

Вже нащадки мешканців неукріпленого хутора XI ст., які репрезентували популяцію пізнішого літописного міста, і яких ми сміливо можемо назвати давньоукраїнським населенням Пліснеська, з середини XII ст. здійснюють поховання небіжчиків відповідно до нових релігійних та світоглядних уявлень. Правда, в цьому випадку, ми не спостерігаємо зміну населення, а лише зміну релігійних орієнтирів. Саме цей хронологічний рубіж є часом масового прийняття християнства на наших теренах.

В цьому контексті не можна тут оминати цікавих міркувань знаного фахівця даної проблематики — Б. Томенчука. Археолог вивчає некрополі Галичини через схему розвитку поховальної обрядовості південно-руських земель, що розроблена О. Моцею [18, с. 6]. Останній розглядає еволюцію поховальних пам'яток VI—XII ст. через призму соціально-економічних формацій: від «кремацій на стороні» (VI—IX ст.), «кремацій на місці»

(X ст.) до «інгумації» [19, с. 42—46]. На цій основі Б. Томенчук подав найбільш ґрунтовну, на наш погляд, картину християнізації Галичини. Вчений вважає, що зміна поховального обряду була пов'язана із різними етапами зовнішнього одержавлення наших теренів з боку Києва [20]. Зокрема, перше зовнішнє одержавлення на галицьких землях припало ще на початок X ст. Тоді хорватський ареал включили в орбіту політичного й торгового впливу Київської Русі. В цей час на землях волинян і хорватів з'явилися «круглі» городища та «відкриті торговельні поселення», а також підкурганні могильники з тілоспаленнями на стороні (зокрема, у Чорнівці). Після внутрішнього великохорватського одержавлення (друга половина X ст. — після 971 р.), (який ми радше назвемо внутрішнім державотворенням) виникло Великохорватське князівство, у 993 р. З цього часу розпочався період другого внутрішнього одержавлення з боку Києва. Поблизу ліквідованих великохорватських центрів засновані нові великокиївські осередки, де знаходилася військова дружина та київська адміністрація. Саме їм і належали курганні тілопальні могили в дерев'яних зрубках, а також перші курганні інгумації (зокрема, некрополі у Пліснеську, Новосілках, Кам'янополі та ін.). На Волині ж, у кінці X — на початку XI ст. одночасно з київськими землями, на думку археолога, серед населення старих великокиївських центрів впроваджується «ранньохристиянський поховальний обряд»: підкурганні тілопокладення у зрубках. Натомість, на галицьких землях — в кінці XI ст. (з 1084 р.) тривав процес нового внутрішнього одержавлення, очоленого представниками киево-руської влади, що закінчився створенням удільних князівств. Було відновлено окремі старі хорватські фортеці, в т. ч. Галич, поблизу яких з'явилися некрополі з тілопокладеннями у зрубних ямах (належали передусім вищій князівській дружині і їхнім сім'ям). Фактично, саме у кінці XI ст. розпочалася, згідно Б. Томенчука, християнізація населення Прикарпаття і Подністров'я. Перший у регіоні кам'яний храм було споруджено тільки у 1119 р. (церква Івана Хрестителя у Перемишлі). Масової християнізації ж не відбувалося. І лише у середині XII ст. з'явилися перші церковні комплекси: сільські, міські та монастирські. Саме у цей час (1143 р.) князь Володимирко Володаревич під своєю рукою й зібрав Перемишлянське, Звени-

городське, Теробовлянське і Галицьке князівства, які об'єднали в одне Галицьке [21].

Але тут слід підкреслити, що по-перше: етапи внутрішнього одержавлення на наших землях, зокрема, і у Плісеську, більше виглядають на державотворчі процеси, про що писав М. Филипчук [22]. По-друге, дискусійним є питання про те, чи можна пов'язувати появу інгумацій у підкурганних захороненнях із безпосереднім впливом християнства, як про це міркують учені [19, с. 74—80], а тим більше говорити про подібний тип захоронень, як ранньохристиянські [18, с. 126].

Такі міркування, однак, є лише нашим власним баченням окремих аспектів християнізації регіону. Розставлення різних наголосів не змінює загальну «канву». Незаперечним є і твердження, що впровадження християнства спиралося саме на князівську владу. Думку Б. Томенчука у цьому плані підтримував й М. Филипчук, який писав: «Поява ґрунтових інгумаційних могильників у Плісеську (середина XII — середина XIII ст.) свідчить про повне підкорення міста великокнязівському Києву в усіх сферах, в тому числі, й духовній. Якщо курганні насипи ще певною мірою зберігають язичницькі традиції, то поява ґрунтових тілопокладень свідчить про майже повну зміну релігійно-культурних орієнтирів та впровадження християнської ідеології» [1, с. 53].

Це й не дивно, адже християнство було введено у ранг державної політики багатьох державних утворень Європи, а на наших теренах — й Галицької та Галицько-Волинської Русі. Однак, не можна заперечити й того факту, що до середини XII ст. тут, і зокрема у Плісеську, народною вірою залишалося ще язичництво. Це добре демонструють ті сліди духовної й матеріальної культури, що фіксуються на матеріалах археології. Інша річ, що поява ґрунтових інгумаційних поховань у Плісеську, не була, на наш погляд, відображена у ланці прямого процесу еволюції поховального обряду протягом слов'яно-руського часу. І хоча, у курганах з інгумаційними похованнями інколи фіксували натільні хрестики, та самі ж захоронення відносяться до найбільш раннього часу функціонування курганного некрополя (кінець X — початки XI ст.), й належали вони представникам київської еліти. Такі знахідки поодинокі й вказують, що офіційною релігією якоїсь частини представників влади було християнство

[6, с. 132—133], але не свідчать, що варязька дружина повністю була християнізована, чи що місцеве слов'янське населення зазнало впливів християнізації у цей час. Інші ж матеріали з курганного некрополя вказують на суто язичницьку традицію небіжчиків, похованих тут у другій половині XI—середині XII ст. [5, с. 56].

Важливо також розуміти, що різниця між курганними захороненнями (різних варіантів) та інгумаційними ґрунтовими похованнями вже християнського зразку, просто різюча. Відсутність курганного насипу, відсутність, як правило, значного інвентарю (окрім прикрас, що цілком логічно; рідше — предметів особистого вжитку у побуті тощо), західна орієнтація кістяків небіжчиків та інше — усе це не могло виникнути внаслідок еволюції поховального обряду від курганного типу поховань до ґрунтових інгумацій. Це була радше революція релігійних та палеопсихологічних поглядів, яка при підтримці сильної публічної, військової та духовної гілок влади, змусила мешканців Плісеська й цілого Галицького краю перейти до нового способу захоронення покійників. Революцією, на наш погляд, такий перехід був, також з причини відсутності в нашому регіоні підґрунтя нового віровчення у попередніх епохах.

Висновки. Поховальні пам'ятки давнього Плісеська IX—XIII ст. відображають багату духовну культуру мешканців цього унікального й добре вивченого городища. Місцеве автохтонне слов'янське населення у IX—X ст. ховало своїх небіжчиків шляхом кремації на стороні (для спалення використовувався крематорій). Перепалені рештки зсипалися у ямки. Рештки цього обряду знаходять яскраві аналогії як у синхронних, так і хронологічно раніших похованнях слов'янського світу. В кінці X ст. зі знищенням слов'янського Плісеська військами Володимира Святославовича (993) перервалася місцева традиція поховань; й на зміну прийшов курганний спосіб захоронень. У найраніших могилах курганного некрополя зустрічаються окремі предмети християнського культу, однак вони, щонайбільше, могли свідчити про християнізацію їхніх власників. Більшість поховань курганного некрополя — язичницькі. У насипах XI — середини XII ст., мабуть, окрім варягів та їхніх слов'янізованих нащадків, могли ховати й представників уцілілого місцевого населення.

Фактично зміна поховального обряду в кінці X ст. є яскравим свідченням зовнішнього одержавлення з боку столярного Києва.

Зовсім інша ситуація характерна для Плісеська середини XII ст. За сто п'ятдесят років з часу офіційного Хрещення Русі на наших землях відбувалися складні процеси, пов'язані з адаптацією під київську адміністрацію, феодалною роздробленістю та поступовим зміцненням влади Галицького князівства. У цей час місцеве населення ще не стало християнським і не відмовилося, звісно ж, від своєї старої віри. Станом на середину XII ст., коли в Галичині відбувається суттєвий підйом рівня матеріальної культури, що досить важливо, при сильній опорі на князівську владу, відбувається перехід статусу християнства від офіційної державної, але не народної, до офіційної державної, та ще й народної релігії. Ясна річ, т.зв. «двовір'я» ще існувало у тих чи інших формах, а почасти зустрічалися й чисті випадки язичництва. Останнє, однак, було вже приречене. Широке прийняття християнства мешканцями Плісеська в середині XII ст. виражене, насамперед, у появі церков та масовому закладанні на цвинтарях поховань за типовим для нового віровчення обрядом. Останній не виник на базі раніших традицій місцевого населення, а репрезентував своєрідну революцію релігійних та палеопсихологічних поглядів.

1. Филипчук М. Плісеський археологічний комплекс: теорія і практика досліджень. *Вісник Інституту археології*. 2015. Вип. 10. С. 38—64.
2. Филипчук М., Филипчук А. Плісеське городище у світлі нових досліджень. *Плісеські старожитності*. 2017. Вип. 2. С. 7—17.
3. Филипчук М., Шуй Н. Могилиники Плісеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні. *Вісник Інституту археології*. 2006. Вип. 1. С. 71—85.
4. Филипчук М., Соловій Г. Поховальні пам'ятки слов'янського часу Плісеського археологічного комплексу. *Studia Mythologica Slavica*. 2014. Vol. XVII. S. 37—56.
5. Филипчук А. *Давній Плісеськ християнський*. Львів, 2019. 64 с.
6. Лівоч Р. До проблеми початків церкви на Заході Русі. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2012. Вип. 16. С. 130—136.
7. Livoch R. Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2007. Вип. 11. С. 367—378.

8. Филипчук М. Рятівні археологічні роботи в літописному Плісеську в 2001, 2003 рр. *Археологічні відкриття в Україні, 2002—2003 рр.* 2004. С. 328—333.
9. Филипчук М.А. Дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2007 році. *Вісник Інституту археології*. 2009. Вип. 4. С. 130—176.
10. Liwoch R., Wykopalska T. Ziemięckiego na Grodzisku w Rodzicach. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Коростень, 2008. Том. 2. С. 4—8.
11. Филипчук Г., Филипчук М. До питання про хронологію Плісеського курганного могильника. *Плісеські старожитності. Збірник наукових праць Адміністрації історико-культурного заповідника «Давній Плісеськ» на пошану Михайла Андрійовича Филипчука*. Львів, 2016. С. 277—279.
12. Филипчук Г.В. Нові матеріали до вивчення християнських могильників Плісеська. *Вісник Інституту археології*. 2016. Вип. 11. С. 187—197.
13. Филипчук А.М. *Давній Плісеськ: історія та міфи*. Львів, 2018. 56 с.
14. Михайлина Л. Східнослов'янський могильник кінця I-го тис. н. е. біля с. Ревне на Пруті. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2000. Т. 2. С. 81—90.
15. Ягодинська М. Слов'янський могильник біля Старого Збаража. *Джерело*. 1994. Вип. 1. С. 137—153.
16. Баран В.Д. *Давні слов'яни*. Київ, 1998. 336 с.
17. Филипчук М.А. Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час. *Вісник Інституту археології*. 2009. Вип. 4. С. 3—21.
18. Томенчук Б. *Археологія некрополів Галича і Галицької Землі. Одержавлення. Християнізація*. Івано-Франківськ, 2006. 327 с.
19. Моця О.П. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ, 1993. 160 с.
20. Томенчук Б.П. Три періоди одержавлення Галицької землі: (Галицько—Буковинське Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX—XII ст. *Археологічні студії*. 2000. № 1. С. 235—243.
21. Томенчук Б. Християнізація Галицької землі й ранні державотворчі процеси в Карпатському регіоні. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2014. Вип. 5. С. 67—74.
22. Филипчук М. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII—X ст. *Вісник Інституту археології*. 2006. Вип. 1. С. 58—70.

REFERENCES

- Fylypchuk, M. (2015). Plisnensk Archaeological Complex: Theory and Practice of Research. *Bulletin of the Institute of Archeology* (Issue 10, pp. 38—64) [in Ukrainian].
- Fylypchuk, M., & Fylypchuk, A. (2017). Plisnensk settlement in the light of new research. *Plisnensk antiquities* (Issue 2, pp. 7—17) [in Ukrainian].

- Fylypchuk, M., & Shuj, N. (2006). Cemeteries Plisnesk archaeological complex as a source for the study of ethnocultural mikro regional level. *Bulletin of the Institute of Archeology* (Issue 1, pp. 71—85) [in Ukrainian].
- Fylypchuk, M., & Solovii G. (2014). Funerary monuments of Slavic time of the Plisnesk archaeological complex. *Studia Mythologica Slavica* (Vol. 17, pp. 37—56) [in Ukrainian].
- Fylypchuk, A. (2019). *Ancient Christian Plisnesk*. Lviv [in Ukrainian].
- Liwoch, R. (2012). To the problem of the beginnings of the church in Western Rus. *Archaeological research of Lviv University* (Issue 16, pp. 130—136) [in Ukrainian].
- Liwoch, R. (2007). Great burial mounds of the Plisnesk chronograph. *Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn* (Issue 11, pp. 367—378) [in Polish].
- Fylypchuk, M. (2004). Rescue archeological works in the chronicle of Plisnesk in 2001, 2003. *Archaeological discoveries in Ukraine, 2002—2003* (pp. 328—333) [in Ukrainian].
- Fylypchuk, M.A. (2009). Research Plisnesk archaeological complex in 2007. *Bulletin of the Institute of Archeology* (Issue 4, pp. 130—176) [in Ukrainian].
- Liwoch, R., & Wykopaliska, T. (2008). Ziemiecki in Grodzisk in Podhorce. *Ancient Iskorosten and Slavic cities* (Vol. 2, pp. 4—8) [in Polish].
- Fylypchuk, H., & Fylypchuk, M. (2016). On the question of the chronology of the Plisnesk mound cemetery. *Plisnesk antiquities. Collection of scientific works of the Administration of the Historical and Cultural Reserve «Ancient Plisnesk» in honor of Mykhail Andriiovych Fylypchuk* (pp. 277—279) [in Ukrainian].
- Fylypchuk, H.V. (2016). New materials for the study of Christian cemeteries in Plisnesk. *Bulletin of the Institute of Archeology* (Issue 11, pp. 187—197) [in Ukrainian].
- Fylypchuk, A.M. (2018). *Ancient Plisnesk: history and myths*. Lviv [in Ukrainian].
- Mykhailyna, L. (2000). East Slavic cemetery at the end of the 1st millennium AD near the village Revne on the Prut. *Questions of ancient and medieval history, archeology and ethnology* (Vol. 2, pp. 81—90) [in Ukrainian].
- Yahodynska, M. (1994). Slavic cemetery near Stary Zbarazh. *Dzherelo* (Issue 1, pp. 137—153) [in Ukrainian].
- Baran, V.D. (1998). *Ancient Slavs*. Kyiv [in Ukrainian].
- Fylypchuk, M.A. (2009). The structure of the Plisnesk archeological complex in Slavic and Old Rus times. *Bulletin of the Institute of Archeology* (Issue 4, pp. 3—21) [in Ukrainian].
- Tomenchuk, B. (2006). *Archeology of the necropolises of Halych and Halych Land. Nationalization. Christianization*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Motsia, O.P. (1993). *The population of the South Rus lands IX—XIII (based on necropolises)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tomenchuk, B.P. (2000). Three periods of nationalization of the Halych land: (Halych-Bukovynian Prykarpattia) according to the materials of necropolises of the IX—XII centuries. *Archaeological studies*, 1, 235—243 [in Ukrainian].
- Tomenchuk, B. (2014). Christianization of the Galician land and early state-building processes in the Carpathian region. *Carpathians: man, ethnic group, civilization* (Issue 5, pp. 67—74) [in Ukrainian].
- Fylypchuk, M. (2006). State-building processes in the Ukrainian Prykarpattia in the VIII—X centuries. *Bulletin of the Institute of Archeology* (Issue 1, pp. 58—70) [in Ukrainian].